

A TEHETETLENSÉG ÉRZÉSÉRŐL

*Erich Fromm*¹

A polgár jelleme sajátos meghasonlottságot mutat. Egyfelől igen aktív, a környezetének tudatos alakítására és megváltoztatására irányuló attitűd jellemzi. A polgár a történelem bármely korábbi korszakának emberénél több kísérletet tett arra, hogy a társadalom életét racionális elvek szerint rendezze be, azt a legnagyobb boldogság irányában az emberek legnagyobb tömegei számára változtassa meg és hogy ebben a változásban az egyes egyén aktívan vegyen részt. Ezen kívül eleddig nem ismert mértékben hódította meg a természetet. A technika terén nyújtott teljesítményei és műszaki találmányai közel állnak mindazon álmok megvalósításához, melyekről az ember a természetnek és hatalmának leküzdésével kapcsolatban valaha is álmodott. Az ember eleddig nem is sejtett gazdagságot teremtett, amely a történelem során első ízben nyújt lehetőséget arra, hogy minden ember anyagi szükségletét kielégítse. Soha korábban nem volt az ember ennyire ura az anyagi világnak.

Másfelől azonban a polgár éppen homlokegyenest ellenkező jellemvonásokat mutat. A legnagyobb és legcsodálatraméltóbb dolgok világát hozza létre; de e saját teremtményei idegenül és fenyegetően állnak szemben vele; mihelyt megalkotta őket, már nem az uruknak,

---

¹ Eredetileg megjelent: „Zum Gefühl der Ohnmacht” címmel az Institut für Sozialforschung megbízásából a Max Horkheimer által szerkesztett *Zeitschrift für Sozialforschung* VI. évf., 1937, 1. füzet (Paris, Alcan), 95-118.

hanem a szolgájuknak érzi magát. Az egész anyagi világ egy olyan óriás gép monstrumává válik, amely előírja számára életének irányát és tempóját. Kezének művéből, melynek az volna a rendeltetése, hogy őt szolgálja és tegye boldoggá, egy tőle elidegenedett világ lesz, melynek ő alázatosan és tehetetlenül engedelmeskedik. A tehetetlenségnek ugyanazzal az érzésével viszonyul a szociális és politikai apparátushoz is. Lehetséges, hogy az utókor történésze majd még rejtélyesebbnek fogja találni, mint mi, kortársak, hogy, miközben lassan majdnem minden gyerek tudta, hogy olyan háborúk várnak az emberre, amelyek a győztes számára is a legszörnyűbb szenvedéseket hozzák, a tömegek mégsem próbálták meg utolsó erőiket összeszedve mindent megtenni a katasztrófa elkerülésének érdekében, hanem teljes nyugalommal hagyták, sőt még támogatták is, hogy ezek az előkészületek fegyverkezéssel, katonai neveléssel stb. megtörténjenek. A majdani történész továbbá azt a kérdést fogja feltenni, mivel magyarázható, hogy az emberek boldogságának és biztonságának az ipari fejlődés révén elért roppant lehetőségei láttán a nagy többség beérte azzal, hogy nem történik semmi, és hogy éppoly céltalanul és gyámoltalanul várja a válságok beálltát, majd elmúlását és a prosperitás azokra következő rövid időszakait, mint a sors kifürkészhetetlen erőinek működését.

E tanulmány tárgya a polgár jellemében megmutatkozó, imént jelzett hasonlóság egyik oldala, a tehetetlenség érzése. Ezt a mozzanatot a polgár jellemének eddigi ábrázolásaiban és elemzéseiben mindig elhanyagolták. Ennek az egyik lényeges oka kézenfekvő: a tehetetlenség érzése a polgárban – a vallásos emberek bizonyos típusával szemben – lényegében nem tudatos és tisztán deskriptív-pszichológiai módszerekkel alig tapasztalható. Ezért véljük használható eljárásnak, ha az említett szociálpszichológiai jelenség jobb megértésének érdekében megfigyelésekből indulunk ki, ahogy azt a pszichoanalízis teszi az egyes egyén esetében. A jelen tanulmányban ábrázolt érzés általános voltának vizsgálata, természetesen további szociálpszichológiai kutatásokra vár, azonban ezen az úton az egyik első lépés, hogy a jelenség alapját képező lelki mechanizmust a maga struktúrájában, a maga feltételeiben és az individuumok magatartására tett hatásaiban bemutassuk.

A tehetetlenségérzés szélsőséges eseteit csak neurotikus személyiségnél találjuk meg; azonban ugyanezen érzés csíráit korunk egészséges emberénél sem nehéz felfedezni. Az érzés és az annak folytán fellépő jelenségek leírására a könnyebb érthetőség okán persze inkább alkalmasak a neurotikus esetek, és ezért a következőkben többnyire ezekre

fogunk hivatkozni. Minthogy a tehetetlenségérzés neurotikus emberek-nél olyan rendszeresen fordul elő, és azok személyiségstruktúrájában olyan központi szerepet játszik, ezért számos érv szólna amellett, hogy a neurozist éppenséggel ebből a tehetetlenségérzésből kiindulva definiáljuk. Minden neurozistnak, tüneti- vagy karakterneurozistnak az a lényege, hogy egy ember nem képes gyakorolni bizonyos funkciókat, hogy képtelen valami olyasmit megtenni, amit meg kellene tudnia tenni, és hogy ez a képtelenség önnön gyengeségének és tehetetlenségének mély meggyőződésével jár együtt, legyen bár ez tudatos vagy éppen „tudattalan meggyőződés”.

A neurotikus esetekben a tehetetlenségérzés tartalmát hozzávetőlegesen a következőképpen írhatjuk le: Semmit nem tudok befolyásolni, semmit nem tudok elindítani, akaratommal nem tudom elérni, hogy bármi megváltozzék a külvilágban vagy bennem magamban, nem veszek komolyan, levegő vagyok a többi ember szemében. Szépen illuztrálja a tehetetlenségérzést egy analízisben részt vevő nőbeteg következő álma:

Ivott valamit egy drugstore-ban, és egy tízdolláros bankjeggyel fizetett. Amikor megitta az italát, kérte a pincértől a visszajáró aprópénzt. Az azt felelte neki, hogy hiszen már régen odaadta, nézze csak meg alaposan a táskájában, meg fogja találni. A nő átkutatja minden holmiját, és természetesen nem találja a pénzt. A pincér hűvös fölényrel azt mondja neki, nem rá tartozik, ha elvesztette a pénzt, ő a továbbiakban nem tud foglalkozni a dologgal. A nő dühösen kirohan az utcára, hogy rendőrt hívjon. Először egy rendőrnőt talál, akinek elmeséli a történetet. A rendőrnő is bemegy a drugstore-ba és tárgyal a pincérrel. Amikor visszatér, fölényes mosollyal mondja a nőnek, hogy egyértelmű, hogy megkapta a pénzt, „nézze csak meg alaposan, meg fogja találni”. A nő egyre dühösebb lesz, odaszalad egy rendőrhöz, hogy megkérje, járjon el az ügyben. A rendőr alig veszi a fáradságot, hogy meghallgassa, és meglehetősen lekezelően azt feleli, ilyen dolgokkal ő nem tud foglalkozni, az volna a legjobb, ha a nő menne a dolgára. A nő végül visszamegy a drugstore-ba. Ott ül a pincér egy karosszékekben és vigyorogva azt kérdezi a nőtől, megnyugodott-e végre. A nőt tehetetlen düh fogja el.

A tehetetlenségérzés nagyon sokféle tárgyra vonatkozhat. Először is és mindenekelőtt emberekre vonatkozik. Lényege az a meggyőződés, hogy az ember semmilyen módon nem képes befolyásolni más embereket; sem ellenőrizni nem tudja őket, sem pedig elérni, hogy azt tegyék, amit ő akar. Az ilyen karakterek gyakran nagyon meglepődnek, ha azt

hallják, hogy valaki más komolyan beszél róluk, vagy akár hivatkozik rájuk vagy a véleményükre. Valóságos képességeiknek ehhez semmi köze nincs. Egy analizált férifipáciens, aki saját tudományos területén rendkívüli elismerésnek örvendett és gyakran idézték, minden egyes alkalommal újra meglepődött, hogy őt egyáltalán komolyan veszi valaki, és hogy bármiféle jelentőséget tulajdonít annak, amit mond. Ezen a beállítottságon még az a tartós tapasztalata is alig változtatott valamit, hogy ez csakugyan így van. Az ilyen emberek azt sem hiszik el, hogy ők bárkit meg tudnak bántani, éppen ezért gyakran rendkívüli mértékben hajlamosak agresszív megnyilatkozásokra és teljesen meglepi őket, hogy ilyenkor egy másik ember megsértődik. Ha e meglepetés mibenlétét megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ennek éppen az a mély meggyőződés az oka, hogy őket egyáltalán nem lehet komolyan venni.

Ezek az emberek nem hisznek abban, hogy bármit is képesek tenni azért, hogy valaki szeresse vagy kedvelje őket. Sőt még arra sem tesznek erőfeszítéseket, hogy feloldódjanak, hogy tevőlegesen úgy viselkedjenek, ahogy ahhoz kellene, hogy mások szeretetét és rokonszenvét elnyerjék. Aztán amikor ez természetesen elmarad, akkor azt a következtetést vonják le, hogy őket senki sem szereti, és nem veszik észre, hogy ez optikai csalódás. Miközben úgy vélik, hogy valamilyen fogyatékoság vagy holmi szerencsétlen körülmények miatt nincs, aki szeretné őket, az általuk sérelmezett állapot valójában abban gyökerezik, hogy képtelenek bármiféle erőfeszítésre mások szeretetének elnyeréséért. Mivel nem hiszik, hogy bármit tehetnének azért, hogy szeressék őket, minden figyelmük a bennük valamikor megvolt, velük született tulajdonságokra irányul. Egész valójukat állandóan az a gondolat tölti be, vajon elég okosak, szépek, jók-e ahhoz, hogy másokra vonzerőt gyakorolhassanak. A kérdés mindig így szól: „Okos, szép stb. vagyok-e, vagy nem?” Ezt kell kideríteniük, hiszen számukra nem létezik az a lehetőség, hogy tevőlegesen megváltozzanak és a többieket befolyásolják. Az eredmény aztán szokás szerint mély kisebbségi érzés, melynek az a lényege, hogy éppen azok a kvalitások nincsenek meg bennük, amelyek ahhoz volnának szükségesek, hogy szeretetre és rokonszenvre találjanak. Nincs ez másképp az elismerés és megbecsülés iránti vágy esetében sem. Az ilyen emberek kényszeresen azon töprengenek, vajon vannak-e olyan tehetségesek, hogy mindenki más csodálatát kivívják. Tehetetlenségérzésük azonban megakadályozza őket abban, hogy erőfeszítéseket tegyenek, hogy dolgozzanak, tanuljanak, valami olyat produkáljanak, amit a többiek valóban elismernek

vagy csodálnak. Az eredmény általában a nagyzóló képzetek és az abszolút értéktelenség érzése között ingadozó önértékelés.

Az emberekkel szemben megnyilvánuló tehetetlenségérzés egy másik fontos következménye a támadásokkal szembeni védekezésre való képtelenség. Ez vonatkozhat fizikai támadásokra, a következménye pedig a testi gyámoltalanság többé vagy kevésbé állandósult érzése. Ez gyakran oda vezet, hogy ezek az emberek veszély esetén nem képesek élni tényleges testi erejükkel, hogy ilyenkor úgyszólván megbénulnak és még csak nem is jut az eszükbe, hogy akár védekezhetnének is. A gyakorlatban a testi fenyegetéssel szembeni védekezésre való képtelenségnél jóval lényegesebb a támadások minden más fajtájával szemben tanúsított védekezni nem tudás. Ezekben az esetekben azt találjuk, hogy ezek az emberek egyszerűen elfogadják minden ellenük irányuló kritikát, jogosulatlant és jogosultat egyként, és nem képesek ellenérveket felhozni azokkal szemben. Olykor tudják, hogy a kritika jogosulatlan, de pusztán saját védelmükre semmit nem tudnak felhozni. Gyámoltalanságuk azonban szélsőséges esetekben olyan méreteket ölt, hogy már azt sem képesek érzékelni, hogy jogosulatlan kritika éri őket, és lelkiileg minden kritikát vagy minden szemrehányást jogosultként fogadják el. Gyakran ugyanez a védekezésre való képtelenség vonatkozik a sértések és megalázások minden fajtájára is. Viselkedésük ilyenkor is a sértésre adható adekvát reakcióra való képtelenség és a sértés engedelmes elfogadása között ingadozik, abban a meggyőződésben, hogy a másinak igaza lehet és oka van arra, hogy őket megsértse. Ez sokszor úgy történik, hogy egy szemrehányás igaztalanságának vagy egy sértés szemérmertlenségének ténye csak órákkal vagy napokkal később tudatosodik bennük. Akkor az érintetteknek általában az eszükbe jut minden olyan érv, amelyet a szemrehányás cáfolatára használhattak volna, vagy minden olyan gorombaság, amellyel a sértésre felelhetek volna. Újra meg újra felidéznek magukban a szituációt, fantáziájukban a legapróbb részletekig kidolgozzák, hogyan kellett volna eljárniuk, egyre nagyobb dühbe hajszolják magukat, amely olykor inkább a többiek, máskor inkább saját maguk ellen irányul, hogy aztán a következő alkalommal mégis pontosan olyan bémultan és tehetetlenül álljanak egy támadással szemben.

A tehetetlenségérzés nemcsak emberekkel, hanem dolgokkal szemben is megjelenik. Ez oda vezet, hogy ezek az emberek teljesen gyámoltalannak érzik magukat minden olyan helyzetben, amely számukra nem megszokott. Például egy idegen városban képtelennek érzik

magukat arra, hogy egyedül eligazodjanak, vagy hogy ha kocsijuk meghibásodik, teljesen képtelenek arra, hogy akár csak a legszerényebb kísérletre is vállalkozzanak annak kiderítésére, mi okozhatta a zavart, vagy hogyha éppen kirándulnak, és át kell ugraniuk egy kis patakot, úgy érzik, tökéletesen képtelenek ezt megtenni, vagy hogy képtelenek megvetni maguknak az ágyat, vagy főzni valamit, ha a helyzet úgy kívánja. Az a viselkedés, amelyet különösen gyakorlatiatlannak vagy ügyetlennek szokás nevezni, általában a tehetetlenségézésből ered. Azt gyanítjuk, hogy nemritkán a magaslatokon tapasztalt szédülésérzet, a tériszony is a tehetetlenségézésben gyökerezik.

A tehetetlenségézés az ember saját személyéhez való viszonyában is megnyilvánul. Sőt talán ebben rejlenek az egyén szempontjából legfontosabb következményei. A tehetetlenségézés egyik megjelenési formája ezen a szinten az egyénben magában működő ösztönökkel és szorongásokkal szembeni tehetetlenség. Ezekből az emberekből teljesen hiányzik az a hit, hogy akár kísérletet is tehetnének ösztöneik és szorongásaik ellenőrzésére. A mottó pedig mindig ez: „Én már csak ilyen vagyok, és ezen nem tudok változtatni.” Egyébként is, mi sem tűnik lehetetlenebbnek, mint megváltozni. Ezek az emberek képesek azzal tölteni az életüket, hogy ezen siránkoznak és azt panaszolják, milyen szörnyen szenvednek ettől vagy attól a tulajdonságuktól, még az is előfordulhat, hogy tudatosan is fölöttébb késznek mutatják magukat arra, hogy megváltozzanak, de ha közelebbről megfigyeljük, akkor világosan látszik, hogy ezért csak még makacsabban ragaszkodnak ahhoz a meggyőződésükhöz, mely szerint ők maguk semmin sem tudnának változtatni. Némely esetekben e tudattalan meggyőződés és a tudatos kompenzáló megnyilvánulások közötti diszkrepancia éppenséggel groteszk. Az, hogy az ilyen emberek egyik orvostól a másikig vagy egyik vallási vagy filozófiai tanítástól a másikig futkosnak, hogy minden héten új tervvel állnak elő arra vonatkozóan, hogyan tudnának megváltozni, vagy hogy minden szerelmi viszonytól a nagy változás bekövetkezését várják, mindezek a buzgólkodások és tudatos erőfeszítések azonban csak azt a védőernyőt jelentik, amely mögött a legmélyebb tehetetlenség érzésében bújhatnak meg.

Amint azt már az imént említettem, ezek az emberek nem gondolnak arra, hogy vágyaiknak érvényt szerezhetnének és önállóan elérhetnének valamit. Az effajta emberek mindig várnak valamire, és mélyen meg vannak győződve arról, hogy a siker érdekében semmit sem tehetnek. Ez az érzés nagyon gyakran odáig fajul, hogy már arról is

letesznek, hogy egyáltalán vágyjanak valamire, vagy akarjanak valamit, sőt jóformán már azt sem tudják, tulajdonképpen mire is vágnak. Általában a saját vágyak helyére annak latolgatása lép, hogy mit várnak tőlük a többiek. Döntéseik például a következőképpen öltenek formát: eltöprengenek azon, hogy ha ezt és ezt a lépést megteszik, haragudni fog rájuk a feleségük, ha pedig egy másik lépést tesznek meg, akkor az apjuk lesz mérges. Végül olyan irányba döntenek, ahonnan a legkevésbé kell tartaniuk valakinek a haragjától, de a kérdés felgöngyölítésére, hogy ugyanis tulajdonképpen mit csinálnának a legszívesebben, egyáltalán nem kerül sor. Ez általában oda vezet, hogy az ilyen emberek tudatosan vagy tudattalanul úgy érzik, hogy mások erőszakot tesznek rajtuk, dühösek ezért, és nem is veszik észre, hogy mindenekelőtt ők azok, akik hagyják magukat megerőszakolni.

A tehetetlenségérzés tudatosságának foka nem kevésbé ingadozik, mint intenzitásának mértéke. Sok esetben tulajdonképpen ekként tudatos. Ilyenkor mindazonáltal súlyos neurotikus esetekről van szó, amikor az emberek teljesítőképesége és társadalmi működése olyannyira korlátozott, hogy mentesülnek annak kényszere alól, hogy tehetetlenségük érzésével megtévesszék magukat. Aligha becsülhető túl a lelki szenvedésnek az a mennyisége, amely a tehetetlenségérzés tökéletes tudatosságával kapcsolódik össze. Ezekben az esetekben rendszerint a mély szorongásnak, a saját élet értelmetlenségének érzése dominál. Mindamellett a súlyos neurózisokban a tehetetlenségérzés ugyanezen hatásai is megtalálhatók, anélkül, hogy az mint olyan egyáltalán tudatos volna. Gyakran hosszadalmas analitikus munkára van szükség ahhoz, hogy a tudattalan tehetetlenségérzés a tudatba emelkedjék, és annak következményes jelenségeivel összekapcsolódhasson. De amint az analízisben rendszerint megmutatkozik, még amikor tudatos is ez az érzés, ez terjedelmének csak egy kis részére érvényes. Többnyire kiderül, hogy a tehetetlenségérzést kísérő mély szorongás azt eredményezi, hogy a tehetetlenségérzés csak rendkívül legyengített formában jut be a tudatba.

Az érzésből fakadó gyötrelem legyőzésére irányuló egyik első próbálkozás a tehetetlenségérzést indokolni látszó racionalizálások sorában rejlik. A számba jöhető legfontosabb indokló racionalizálások: a tehetetlenség testi fogyatékoságra való visszavezetése. Az emberek ilyen esetekben nem tángítanak attól a gondolattól, hogy testileg gyengék, semmilyen erőfeszítést nem viselnek el, ilyen vagy olyan testi hibájuk van, „fogyatékosok”. Ezzel a tehetetlenségérzést, amelynek

valójában pszichikai gyökerei vannak, sikerül olyan testi hiányosságokra visszavezetniük, amelyek nem róhatóak fel nekik és amelyek elvileg sem lehet változtatni. Az indokló racionalizálás egy másik formája ezekenél az embereknél az a meggyőződés, hogy bizonyos élettapasztalatok olyannyira megártottak nekik, hogy minden aktivitásuktól és minden bátorságuktól megfosztották őket. Bizonyos gyerekkori élményeket, boldogtalan szerelmet, anyagi összeomlást, barátokban való csalódásokat tekintenek önnön tehetetlenségük okának. A pszichoanalitikus elmélet leegyszerűsítő félreértése némely tekintetben még meg is könnyítette ezt a racionalizálást. Némelyeknek ürügyet szolgáltat ahhoz a hiedelmükhöz, hogy tehetetlenségüket annak a körülménynek köszönhetik, hogy három éves korukban egyszer nyaklevest kaptak a mamájuktól vagy hogy öt éves korukban egyik idősebb fivérük kinevette őket. Gyakran különösen végzetesnek bizonyul az indokló racionalizálás egy másik formája, nevezetesen az a törekvés, hogy az illető a fantáziájában vagy a valóságban is egyik nehézséget a másikra halmozza, hogy aztán úgy érezze: a valóságos helyzet kilátástalansága magyarázza, ha azzal szemben tehetetlennek érzi magát. Ilyenkor például a következő játszódik le: egy hivatalnoknak jelentést kell írnia és e feladattal szemben tehetetlennek érzi magát. Miközben ott ül az íróasztalnál és észleli gyengeségének érzését, átvillan az agyán, hogy fél attól, hogy elveszti az állását, hogy a felesége beteg, hogy a barátja meg fog rá haragudni, mert olyan régóta nem írt neki, hogy a szobában túl hideg van, míg a végén olyannyira szomorú és kilátástalan helyzetet sikerül összekotyvasztania a fantáziájában, hogy a tehetetlenség érzése a túlságosan nagy nehézségek előtti teljesen természetes és adekvát kapitulálásnak tűnik. Még végzetesebb a dolog, ha a helyzet rosszabbítására való törekvés az illetőnek nemcsak a képzeletére szorítkozik, hanem a valóságos viselkedésére is kiterjed. Akkor hajlamos lesz arra, hogy ténylegesen megbetegedjék, a főnökét olyannyira provokálja, hogy az tényleg elbocsássa őt, feleségével olyan vitát kezdeményezzen, melynek következtében egész nap békétlenség honol a házban, és ha mindezt sikerült elérnie, teljességgel igazolva érzi, hogy tehetetlenségét a külső körülmények elviselhetetlenségével indokoltnak tekintse. Az imént bemutatott törekvésnek, hogy ugyanis az ember a képzeletében vagy a valóságban szenvedést okoz magának, gyengévé és boldogtalan-ná teszi magát, biztosan még más gyökerei is vannak. Ennek kifejtése a mazochizmus problémájához vezet el, amelyre most nem tudunk

kitérni.² A saját tehetetlenségérzés racionalizálása azonban bizonyosan egyike azon tényezőknél, amelyek a saját szenvedés képzelt vagy valóságos fokozásának hajlamáért felelősek.

A racionalizálások egy másik csoportja akkor jelenik meg, ha a tehetetlenségérzés kevésbé tudatos, mint az imént tárgyalt esetekben. Akkor a racionalizálások nem annyira indokló, mint inkább vigasztaló jellegűek, és arra szolgálnak, hogy reményt keltsenek arra nézve, hogy a saját tehetetlenség csak ideiglenes. E vigasztaló racionalizálások két legfontosabb formája a csodába, illetve az időbe vetett hit. A csodába vetett hit lényege az az elképzelés, hogy valamely kívülről érkező esemény következtében a tehetetlenség egyszer csak hirtelen eltűnik és minden sikerre, teljesítményre, hatalomra és boldogságra irányuló vágy teljesülni fog. Ez a hit rendkívül sokféle formában jelenhet meg. Gyakran fordul elő, hogy az ember azt várja, hogy valamilyen külső élet-körülményben beálló változás fogja meghozni a fordulatot, legyen az egy új szerelmi viszony, átköltözés egy másik városba vagy egy másik lakás, egy új öltöny, egy új év vagy akár csak egy ív vadonatúj papiros, amelyen majd jobban megy a munka. Vallásos embereknél a csodába vetett hit időnként olyan formát ölt, hogy Isten majd egyszer csak beavatkozik a sorsba. A csodahit egy másik formája az az elvárás, hogy bizonyos emberek fogják megváltoztatni az illető sorsát. Gyakori (fentebb már említett) példáját képviselik ennek azok az emberek, akik az egyik orvostól a másikig futkosnak, és minden alkalommal azt remélik, hogy majd az fog csodát tenni. Mindezen vigasztaló illúziókban mindig az a közös vonás, hogy az embernek magának semmit nem kell tennie a vágyott sikerért, és ezért egyáltalán nem is tud semmit sem tenni, hanem majd egy rajta kívül álló erő vagy konstelláció egyik pillanatról a másikra teljesíti a kívánságát.

A csodában való hit egyik sajátos formája a kauzális befolyásolásnak olyan mágikus cselekvésekkel történő helyettesítése, amelyek a tudatban a saját aktivitás illúzióját tudják kelteni. A mágikus gesztusok tartalma igen különböző lehet. Legyen bár szó arról, hogy az ember alamizsnát ad egy koldusnak, meglátogat egy idős nénit, a legkorrektebb módon teljesíti kötelességét, vagy a munka elkezdése előtt három-

---

² Vö. az *Autorität und Familie* című könyv (szerk.: M. Horkheimer, Párizs, 1936) pszichológiai részében publikált fejtegetéseinkkel; továbbá Karen Horney munkáját (1937), amelyben e problémát a maga teljes szerteágazó mivoltában tárgyalja.

szor elszámol harmincig, az elvárás mindig ugyanaz. Ha ezt vagy azt teszem, akkor minden úgy fog megváltozni, ahogy én szeretném. Mint minden mágikus cselekvés esetén, az objektív befolyásolás helyére a szubjektumnak pusztán gondolataiban meglévő kauzális összefüggés lép. Az illető gyakran egyáltalán nem is tudatosítja magában, hogy egy bizonyos cselekvést mágikus gesztus jegyében hajt végre, sokszor pedig, kivált kényszerneurotikusoknál, a mágikus gesztus rendkívül gyötrelmes ceremóniává fajulhat. A kényszerneurozís egyik jellegzetessége éppen a tehetetlenségérzésnek és a mágikus gesztusoknak az erejében mint az előbbinek sajátos legyőzésében rejlik.³

Az időbe vetett hit esetében hiányzik a változás váratlanságának mozzanata. Ehelyett az a várákozás jellemzi, hogy „az idő” majd úgyis mindent elrendez. Azoktól a konfliktusoktól, amelyeknek megoldására az illető képtelennek érzi magát, azt reméli, hogy majd az idő fogja megoldani őket, anélkül, hogy neki magának vállalnia kellene a döntés kockázatát. Különösen gyakran találjuk meg ezt az időbe vetett hitet az emberek saját teljesítményeivel összefüggésben. Ezek az emberek, akik nemcsak hogy semmit nem válnak valóra abból, amit teljesíteni akarnak, de ők maguk semmilyen előkészületet sem tesznek rá, azzal vigasztalják magukat, hogy még sok idejük van, és nincs ok sietségre. Ezt a mechanizmust példázza a következő eset: egy igen tehetséges író, aki olyan könyv írására készült, amelyet ő maga a világirodalom egyik legjelentősebb könyvének szánt, nem tett egyebet, mint hogy egy sor gondolatot dédelgetett a fejében arról, amit írni akart, olyan fantáziákban tobzódott, milyen korszakalkotó hatása lenne a könyvének, és barátainak azt mesélte, hogy már majdnem kész is. Valójában még egyetlen sort sem írt le belőle, noha már hét éve a könyvön „dolgozott”. Valószínűleg mennél idősebbek lesznek az ilyen emberek, annál görcsösebben kapaszkodnak abba az illúzióba, hogy az idő majd mindent megold. Sokaknál egy bizonyos kor elérése – ez általában a negyedik évtized elejét jelenti – vagy kijózanodást hoz, az illúzió feladásához vezet, és az illető esetleg elszánja magát, hogy használja saját erőit, vagy pedig bekövetkezik a neurotikus összeomlás, amely azon alapul, hogy az idő vigasztaló illúziója nélkül elviselhetetlen lesz az élet.

---

³ Vö. K. Abraham „Kritik des Couéismus” című (1926) tanulmányával, in: Helmut Dahmer (szerk.): *Analytische Sozialpsychologie* 1. köt. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1980, 88-112.

Ha a vigasztaló racionalizálások esetében még arról van szó, hogy a tehetetlenség érzése homályosan tudatosodik, ám tüskéjét legyőzésének reménye csillapítja, akkor egy harmadik reakció még tovább megy a tehetetlenségérzés elnyomásában. Ezt túlkompenzáló viselkedés és elfedő racionalizálások helyettesítik. Az ilyen túlkompenzálások leggyakoribb esete a buzgó tevékenykedés. Azt találjuk, hogy azok az emberek, akik mély tehetetlenségérzést nyomtak el magukban, különösen aktívak és serények, mégpedig olyan fokig, hogy saját maguk és mások előtt éppen a tehetetlen emberek ellentétének tűnnek. Az ilyen embereknek mindig muszáj valamit csinálniuk. Ha úgy érzik, veszélyben a pozíciójuk, akkor nem úgy viselkednek, ahogy azt az imént bemutattuk, azaz nem fognak problémát problémára halmozni, így bizonyítandó, hogy képtelenek bármibe belevágni, még csak egy bekövetkező csoda fantáziáiban sem tobzódnak, hanem Ponciustól Pilátusig kezdenek futkosni, mindenfélét csinálnak és a veszély elhárításában a leglázasabb aktivitás benyomását keltik. Vagy ha egy tudományos dolgot kell megírniuk, nem ülnek álmodozva az íróasztaluknál, hanem könyvek tucatjait kéri ki a könyvtárból, tárgyalnak minden olyan szóba jöhető szakemberrel, akinek a véleménye mérvadó lehet, utazásokat tesznek bizonyos problémák tanulmányozása céljából, és mindent elkövetnek annak érdekében, hogy ne kelljen belátniuk: tehetetlennek érzik magukat az elvárt teljesítmény véghezviteléhez. A látszateaktivitás egy másik formája olyan dolgokban nyilvánul meg, mint amilyen az „egyesületesdi”, más emberekkel való folyamatos törődés vagy pusztán csak a kártyázás vagy hosszas kvaterkázások a törzsasztalnál. Gyakran meglehetősen nehéz meghúzni a határt e látszólagos és a valódi aktivitás között. Teljes általánosságban azt mondhatjuk, hogy a serénykedés mindig olyan dolgokra terjed ki, amelyek a megoldandó probléma szempontjából mellékesek és másodlagosak, és hogy a serénykedésnek nincs köze a megoldandó feladat lényegi mozzanataihoz. A neurotikus ember esetében sokkal könnyebb felismerni a valódi aktivitás és a serénykedés közötti ellentmondást, mint az egészséges, valósághoz igazodó embernél. Ez utóbbinál általában úgy fest a dolog, hogy olyan feladatokat kell megoldania, amelyeknek elvégzéséhez bizonyos rutinnál többre lényegében nincs szükség, következésképpen egyáltalán nem igényelnek valódi aktivitást. A polgári társadalomban élő átlagos ember egy sor olyan feladattal és problémával szembesül, amelyeknek rutinszerű megoldására régtől fogva trenírozva van, és mivel mást senki nem vár el tőle, tényleges tehetetlenségérzésének tudata soha nem is

lesz olyan gyötrő, hogy azt a serénykedés szélsőséges és nevetséges mértékével legyen kénytelen elfedni. Ami társadalmi mérce szerint aktivitásnak tűnik, az pszichológiai szempontból serénykedésnek fogható fel, és gyakran egyáltalán nincs is megegyezés arról, hogy egy adott viselkedés az egyik vagy a másik kategóriába sorolandó-e.

Még radikálisabb reakcióképzés a tehetetlenségérzéssel szemben az ellenőrzésre és vezetésre való törekvés minden helyzetben. Ez a vágy sok esetben merőben a fantáziára korlátozódik. Az emberek ilyenkor olyan fantáziákba merülnek, hogy mennyivel jobban tudnának vezetni egy vállalatot vagy egy egyetemet, mint a tényleges vezetők, vagy egy állam, netán az egész emberiség diktátorának képzelik magukat és ezekben a fantáziákban tobzódnak. Előfordul, hogy az ilyen pszichésen megmunkált fantáziák nem jutnak el a teljes kialakulásig, a nagyzási képzelgések homályosak maradnak, és az érintettekben kevésbé válnak tudatossá. Ilyen esetekben gyakran az illetőnek csak az az elvárása látszik tudatosnak, hogy fölényt élvezzen minden személlyel szemben, akivel találkozik, vagy, még ha ez az elvárás el is van fojtva, egy dühreakció, ha olyan emberekkel akad dolga, akikkel szemben nem tudja érvényesíteni fölényét. Ha ez a dühreakció még is el van fojtva, akkor általában semmi egyéb nem látható, mint egy bizonyos gátoltság és bátortalanság azokkal szemben, akik elsőségre tarthatnak igényt. Mindegy, hogy ilyenkor a nagyzási képzelgések többé vagy kevésbé vannak-e pszichésen megmunkálva és hogy többé vagy kevésbé tudatosak-e, gyakoriságuk és intenzitásuk, kivált a polgári középrétegek tagjainál és különösen értelmiségieknél, aligha becsülhető túl. Mivel az emberek újra meg újra kijózanodva ébrednek fel az efféle álmodozásokból, ezek csak nagyon tökéletlenül töltik be azt a funkciójukat, hogy a meglévő tehetetlenségérzést kompenzálják. Megint más a helyzet akkor, ha az ellenőrzés és hatalom iránti vágy nemcsak fantáziákra korlátozódik, hanem a valóságban tanúsított viselkedésben is kifejeződik. Ha az embereknek sikerül nagyban létező tényleges tehetetlenségüket kicsiben tényleges hatalommal helyettesíteni, akkor többnyire helyreáll az az egyensúly, amely akár egész életükön át is kitarthat. E típus leggyakoribb esetei olyan férfiak, amilyeneket főleg az európai kispolgárság köreiből találunk, akik társadalmi és gazdasági egzisztenciájukban tökéletesen tehetetlenek, de feleségeikkel, gyerekeikkel és talán a kutyájukkal szemben is intenzív vágy él bennük a hatalom és az ellenőrzés iránt, és azt képesek is megvalósítani és kielégíteni. Neurotikus esetekben általában azt találjuk, hogy az illetőnek nem sikerül a világot

felosztania egy olyan szférára, amelyben tehetetlen és egy olyanra, amelyben potens. A neurotikus minden szituációban érzi az ellenőrzés és a hatalom iránti vágyat, még ott is, ahol annak gyakorlása nem lehetséges. Elviselhetetlen számára, hogy előljárója legyen, mindig az az érzése, hogy mindent jobban ért és jobban csinál, minden beszélgetésben a domináns szerepet akarja játszani, minden társaságban uralkodni akar a többiekén. Az ellenőrzés és hatalom e fokozott vágyából kifolyólag még azok a helyzetek is, amelyek egy másik ember számára egyáltalán nem önnön gyengeségük bizonyítékát jelentik, olyanokká válnak, amelyeket a neurotikus szégyenletes vereségének érez. Szélsőséges esetekben, melyek azért mégsem olyan gyakoriak, minden olyan konstelláció, amelyben az illető nem vezető és ellenőrző szerepet tölt be, vereséget jelent számára, és tehetetlenségének bizonyítékát látja benne. *Circulus vitiosus* jön létre. Az ellenőrzés és hatalom fokozott vágya egyidejűleg a tehetetlenségérzésre adott reakció, egyszerűen megerősödésének gyökere.

A tehetetlenségérzés elfojtása, mint minden más elfojtás, eltávolítja ugyan a tudatból az érzést, azonban létezését és bizonyos hatásait nem akadályozza meg. Noha ennek jellege attól függ, hogy a tehetetlenségérzés tudatos-e vagy nem, erőssége azonban lényegében csak intenzitásától függ.

A tehetetlenségérzés legfontosabb és legáltalánosabb következménye a düh, mégpedig egy olyan düh, amelyet leginkább tehetetlensége jellemez. Szemben a düh egyéb fajtáival, célja nem az ellenség tevőleges és céltudatos megsemmisítése, hanem sokkal homályosabb, meghatározatlanabb, de jóval destruktívabban is irányul a külvilág és a saját személye (*selbst*) ellen. Gyerekeknél ez gyakran fejeződik ki rugdosásban, felnőtteknél sírásban, olykor viszont akár dührohamban is, amelyből hiányzik minden célirányosság és semmilyen kapcsolatban nincs az akcióval. Mindazonáltal a tehetetlen düh általában nem tudatos. Többnyire dacos és önfejű viselkedés fejezi ki, illetve helyettesíti. Ez a dac teljesen tudatos is lehet. Ez olyan embereknél figyelhető meg, akik soha nem tudnak engedelmeskedni egy utasításnak, akiknek mindig muszáj ellentmondaniuk, akik soha nincsenek megelégedve és így tovább. Lehet tudattalan is, és akkor rendszerint egy általános gátoltság képe alakul ki. Ezekben az esetekben az érintett emberek tudatosan a legjobbat akarják, szeretnének aktívak lenni és azt tenni, amit mások vagy ők maguk elvárnak saját maguktól. De minden jóakaratauk dacára folyton kelleetlenek, kedvetlenek, és nem képesek

semmiféle kezdeményezésre. Ha a düh és a dac nemcsak hogy ki van szorítva a tudatból, hanem a gyökere is hiányzik és átfordul, akkor gyakran találunk olyan reakcióképződést, amely túlzott nyájasságban és túlzott engedelmisségben nyilvánul meg.

A düh következménye mindig szorongás. Mennél inkább el van fojtva a düh, annál nagyobb a szorongás. E helyütt nem tudunk részletesen belebocsátkozni azokba a bonyolult mechanizmusokba, amelyek ezért felelősek. Mint a legfontosabbat, a saját düh másokra való projektálását emelnénk ki. A saját düh elfojtásának biztosítására alakul ki az az érzés, amely a következő mottóban fejeződik ki: „Nem én vagyok dühös másokra, hanem mások dühösek rám.” Ennek a következménye az az érzés, hogy a többiek gyűlölik vagy üldözik az embert, és ennek a következménye a szorongás. A düh elfojtásán keresztül vezető ezen közvetett út mellett a szorongást közvetlenül is a tehetetlenségérzés táplálja. Az az érzés, hogy az ember nem tudja megvalósítani céljait és mindenekelőtt mások támadásaival szemben kiszolgáltatott, szükségképpen egyre újabb szorongást gerjeszt. A tehetetlenségérzés szorongást kelt, a szorongás pedig megerősödve ismét a tehetetlenségérzést szilárdítja meg. Ez a körforgás a felelős azért, hogy az egyszer már kialakult tehetetlenségérzés, ahelyett, hogy lassanként eltűnne, oly sok esetben egyre erősebbé válik, és ezek az emberek úgyszólván minden lépéssel mélyebbre süllyednek bele a mocsárba.

A tehetetlenségérzésnek és elfedése különböző módjainak vagy a legyőzésére tett kísérleteknek megfigyeléséhez különlegesen kedvező terepet kínál a pszichoanalitikus szituáció. Némelyik ilyen típusú páciens újra meg újra elmagyarázza az analitikusnak, hogy azért nem tud megváltozni, mert már túl idős, mert családjában a neurózis örökletes, mert nincs annyi ideje, hogy elég hosszú ideig járjon analízisbe, vagy bármi mást, ami racionalizálásként csak elképzelhető. A tehetetlenség nyílt érzésénél és az analitikus fáradozások kilátástalanságánál gyakoribbak az olyan esetek, amelyeknél a tudatban bizonyos optimizmus és pozitív várakozás dominál. A páciens úgy érzi, hogy meg akar változni, és képes is lenne rá, de ha közelebbről megvizsgáljuk, felfedezzük, hogy várakozása minden másra kiterjed, csak arra nem, hogy ő maga tehessen valamit ennek érdekében. Alapvetően azt reméli, hogy az analitikus vagy „az analízis” fogja megtenni érdekében a döntő lépést és hogy ő ezt a procedúrát alapjában véve passzívan tűri el. Tényleges kételkedését bármilyen változásban gyakran az imént bemutatott vigasztaló racionalizálások fedik el. Azt várja, hogy bárcsak sike-

rülne teljesen váratlanul rátalálni a „gyerekkori traumára”, és így nyomban be is következik a nagy változás. Vagy pedig több éves időszakokra rendezkedik be, és öt évnyi eredménytelen pszichoanalízis után az az érzése, hogy még nem elég régóta analizálják ahhoz, hogy azzal bármiféle változás is elérhető lett volna. Az analitikus helyzetben is viszontlátjuk az elfedő és túlkompenzáló serénykedést. Az ilyen páciensek rendkívül pontosak, minden hozzáférhető szakirodalmat elolvasnak, minden barátjuk körében propagálják az analízist, azért választják ezt vagy azt a megoldást az életben, mert az „jó az analízisnek”, és teszik mindezt azért, hogy maguk előtt elrejtsek, hogy személyiségük alapvető kérdéseiben semmit nem hajlandók, illetve képesek változtatni. Szorosan ehhez kapcsolódik a „mágikus gesztusok” jegyében tanúsított viselkedés. Azok a páciensek, akiknél ez nagy szerepet játszik, különösen ügyelnek arra, hogy „mindent jól csináljanak”. A lehető legaggályosabban követik az analitikus rendelkezéseit, és mennél több szabályt és előírást köt ki az analitikus, annál elégedettebbek. Úgy érzik, hogy ha csak az analitikus rituálét híven követik, ez az engedelmesség mágikus módon személyiségük megváltozását fogja eredményezni.

E helyütt engedtessek meg egy kis kitérőt az analitikus technika egyik problémájáról. Ha a bevezetőben rögzített feltételezésünk helytálló, mely szerint a tehetetlenségérzés, még ha csillapított formában is, a kultúránkban élő nagyon sok emberben megvan, akkor csak természetes, ha egy sor pszichoanalitikusban is megtalálható. Ilyen esetekben nemcsak a páciens az, aki alapjában véve meg van győződve arról, hogy nem tud megváltozni, hanem, még ha teljesen tudattalanul is, az analitikusnak is ugyanaz a meggyőződése, hogy az ember senkit nem tud befolyásolni. Tudatos, hivatásszerű optimizmusa mögött mély kételkedés rejlik az emberek megváltoztatására irányuló bármiféle befolyásolás lehetőségében. Egyenesen visszariad annak bevallásától, hogy az analitikus terápia az ember befolyásolása volna. Persze abban az értelemben nem is befolyásolás, hogy az embert meghatározott nézetek képviselésére vagy konkrét cselekvésekre venné rá. De megfelelünk arról, hogy minden gyógyítás, mint ahogy minden nevelés is, mindig befolyásolást előfeltételez, és hogy, ahol ezt főbiás módon kerülnek, ott szükségképpen a siker is elmarad. Sajátos szerepet játszik egyes analitikusoknál saját tehetetlenségérzésük mágikus gesztusokkal történő elfedése. Olybá tűnik, mintha, mint némelyik páciensnek, az analitikusoknak maguknak is éppúgy az analitikus rituálé korrekt

lebonyolítása jelenti az egész procedúra lényegét. Úgy vélik, csak akkor tesznek meg mindent, ami csak lehetséges, ha híven követik Freud összes előírását, a páciens befolyásolásának képességében megmutató tényleges tehetetlenségüknek nem szükséges bekerülnie a tudatukba. Azt feltételezzük, hogy az a különös fontosság, amellyel az ilyen típusú analitikusok szemében az analitikus ceremónia bír, végeredményben önnön tehetetlenségérzésükből eredeztethető. A ceremónia a páciens tényleges befolyásolásának mágikus pótlékává válik.

A tehetetlenségérzés keletkezésével kapcsolatban ugyanebbe a nehézségbe ütközünk, amely mindig jelen van, ha egy lelki mechanizmus keletkezésének feltételeit akarjuk rögzíteni. Soha nem egyetlen egyszerű feltétel adott, amelyet a kérdéses mechanizmus „okaként” megnevezhetnénk. Ahhoz, hogy az egyes lelki mechanizmusok keletkezésének feltételeit teljesen megértsük, mindig azoknak a külső körülményeknek a teljes konstellációját kell ismernünk, amelyek között az adott ember él, és ismernünk kell karakterstruktúrájának bonyolult dinamikáját, amelyet a külvilágra adott reakcióként alakul ki. A tehetetlenségérzés keletkezési feltételeinek elvi ábrázolásával megpróbálkozunk, különös tekintettel a mazochizmus alapvető szerepének vizsgálatára, messze meghaladná e dolgozat kereteit. Módszertanilag teljes általánosságban is igazoltnak tartjuk, ha egy tudattalan mechanizmus leírására és e mechanizmus különböző következményeinek a racionalizálások, reakcióképzések stb. értelmében történő vizsgálatára anélkül vállalkozunk, hogy egyúttal mindezeket a tudattalan törekvéseket eredményező tényezőket elemeznénk is. Amikor a következőkben mégis belebocsátkoznánk ebbe, csakis azokra a körülményekre összpontosítunk, amelyek a tehetetlenségérzést *közvetlenül* okozzák, illetve a már meglévőt felerősítik. A keletkezési feltételeket azonban még ezen megszorításokkal is csak vázlatosan és körvonalalaiban írjuk le.

A tehetetlenségérzés és az abból származó következmények leírásakor figyelmünket azért fordítottuk túlnyomórészt a neurotikus megjelenési formákra, mert azok a bemutatandó jelenség világosabb képét adják, mint a „normálisak”. A keletkezési feltételek leírásában célszerűbb, ha azokat, a polgári társadalomban általánosan meglévő feltételeket tartjuk szem előtt, amelyeknek egyre nyomatékosabb érvényesülése bizonyos esetekben a tehetetlenségérzés fent ábrázolt neurotikus megjelenésformáihoz vezet és amelyeknek átlagos előfordulását a polgári

karakterben megmutatkozó normális tehetetlenségérzés feltételeként valószínűsíthetünk.

Azt várnánk, hogy egy ilyen mély és intenzív érzés, mint a tehetetlenségé, nemcsak a későbbi életévekben jelenik meg, hanem hogy keletkezéséért a gyerekkor legkorábbi szakaszában szerzett élmények tehető felelőssé. Ez a várakozás azonnal igazolódik, ha a polgári családban élő gyerek helyzetét jelenlegi vizsgálódásunk aspektusai szempontjából vesszük szemügyre. A felnőttnek a gyerekekkel való viselkedése úgy jellemezhető, hogy a gyereket végső soron nem veszik komolyan. Ez a tényállás nyilvánvaló azokban az esetekben, amikor a gyerekeket elhanyagolják és kimondottan rosszul bánnak velük. Ezzel kapcsolatban a szülőknek az a teljesen tudatos véleménye, hogy a gyerek egyáltalán nem számít, el akarják nyomni a saját akaratát és saját személyiségét, a gyerekek számukra önkényük akarat nélküli eszköze, és szóba sem jöhet, hogy labdába rúgjon. Szélsőséges esetekben már az is ok lehet a gyerek megbüntetésére, ha csak arra vetemedik, hogy valamely kívánságát ki meri nyilvánítani; de az, hogy ő maga kezdeményezzen valamit, a szülőket elhatározásaikban befolyásolja, bármit önállóan elérhessen, ebben a konstellációban már pusztán gondolatbeli lehetőségként is teljességgel kizárt. Nehezebben átlátható, de nem kevésbé súlyos következményekkel jár a gyerek komolyan nem vételének az a fajtája, amely ajnározás és kényeztetés mögé bújik. Az ilyen gyerekek bizonyára védelmet és oltalmat kapnak, ám többé vagy kevésbé teljesen megbénítják saját erőiknek, illetve annak az érzésnek a kibontakozását, hogy nekik is vannak erőik. Bőséggel megkapnak mindent, amire szükségük van, kívánhatnak is mindent maguknak, mondhatnak mindent, amit akarnak. Helyzetük azonban lényegében egy fogságban tartott hercegéhez hasonlít. Emez is dúskál az élvezetekben, és sok szolgáló áll a rendelkezésére, akiknek parancsokat adhat. És mégis mindez valószerűtlen és kísérteties, mert a parancsainak csak addig van érvénye, amíg börtönének kereteit szét nem feszítik. Minden hatalma illúzió, melyet akkor tud a leginkább fenntartani, ha nem gondol többé arra, hogy fogoly, és már egyáltalán nem vágyik szabadságra. Alárendeltjeinek megparancsolhatja ugyan, hogy a lehető leggondosabban szolgálják őt; ha viszont azt követelné tőlük, nyissák ki az őt fogva tartó kastély kapuját, akkor azok úgy viselkednének, mintha egyáltalán nem is mondott volna semmit. Mármost az, hogy az elkényeztetés rendkívül szélsőséges esetéről vagy a „szeretet-

teljes” bánásmódban részesülő gyerek átlagos esetéről van-e szó, csupán fokozati különbséget jelent a komolyan nem vételben. Közös vonása mindegyik esetnek, hogy saját jogán a gyerek semmit nem tud kezdeményezni, semmit nem tud megvalósítani, semmit nem tud befolyásolni, semmit nem tud megváltoztatni. Abból, amit akar, sok mindent megkaphat, ha kedves és szófogadó, de nem kaphat meg semmit, amit nem adnak meg neki, és nem érhet el semmit a felnőtt bekapcsolódása nélkül.

Ez a komolyan nem vétel általában soha nem drámai, illetve az első pillantásra szembeszökő formákban fejeződik ki. A felnőttek viselkedésének fölöttébb szubtilis sajátosságait kell felderíteni ahhoz, hogy az említett befolyást megértsük. A könnyed és alig észlelhető mosolygás, ha a gyerek valami önálló dolgot mond vagy tesz, éppolyan lesújtó hatású lehet, mint az akaratának letörésére irányuló legdurvább próbálkozások. Sőt, gyakran úgy áll a helyzet, hogy amikor a szülők ellenségesnek mutatkoznak, a gyerek hasonlóképpen ellenállást fejt ki, amely megengedi neki, hogy leváljon a szülőkről és önálló életet kezdjen, míg a szülők barátságos viselkedése minden elvi ellenállás kibontakoztatásában megakadályozza a gyereket és csak még gyámoltalánabbá és tehetetlenebbé teszi. Analízisben nemritkán tapasztaljuk, hogy a páciens arra emlékszik, gyerekként milyen tehetetlen düh fogta el, amikor a szükséges időn túl elkísérték az iskolába, segítettek neki az öltözködésben, amikor nem volt módja bebeszólni, hogy milyen ruhát adjanak rá, hogy mikor öltözzön fel melegebben vagy könnyebben. A gyerek komolyan nem vétele még egy sor más tipikus viselkedésmódban is kifejeződik. A gyerekek tett ígéreteket nem tartják be, bizonyos kérdéseiket nem veszik komolyan vagy őszintétlenül válaszolnak rájuk. Anélkül adnak utasításokat, hogy a gyerekek megmondanák az okát. Mindez történhet a legbarátságosabb módon, a gyerekekben azonban az az érzés marad meg, hogy vele nem számolnak, és hogy alapjában véve vele szemben mindent megengedhetnek maguknak. A gyerekekben még akkor is ez a benyomás alakul ki a felnőttekről, ha betartják az ígéretüket, és válaszolnak neki, vagy amikor a felnőttek úgy érzik, hogy viselkedésük különlegesen barátságos és különleges előzékenységről tanúskodik. A gyerek csak akkor érzi úgy, hogy komolyan veszik, ha a felnőtt magára nézve éppúgy kötelezőnek érzi, hogy vele szemben őszinte és megbízható legyen, mint amilyen más felnőttekkel szemben, akiket tisztel. Mint a gyerek imént vázolt helyzetének egyik szimbóluma, mindig mély benyomást tett ránk egy bizonyos játékszer, nevezetesen a játék-

telefon. Ez úgy néz ki, mint egy igazi telefon, a gyerek felemelheti a kagylót és tárcsázhat, csak éppen a telefonon senkivel nem kapcsolja össze. A gyerek senkit nem tud elérni, és noha ugyanazt teszi, mint a telefonáló felnőtt, cselekvése minden hatás és minden befolyás nélkül marad.⁴

Még ha a gyerek komolyan nem vételének szélsőséges esetei visszavezethetők is egyéni körülményekre, a bemutatott magatartás gyökere mégis az egész társadalmi konstellációban és az az által meghatározott lelki konstellációban keresendő. Az első olyan tényező, amelyet itt megemlítenénk, a gyerek hirtelen elválasztása az élet realitásától, amely a munkás- és parasztgyerekekre mindazonáltal csekélyebb mértékben érvényes. A polgári gyereket kimondottan óvják attól, hogy érintkezésbe kerüljön a valósággal; világa ezért szükségképpen illuzionisztikus, sőt kísérteties jelleget ölt. A gyereket a szerénység, igénytelenség, felebaráti szeretet erényének kifejlesztésére tanítják. Az emberek nagy többségének szüksége van arra, hogy engedelmessé váljanak, hogy igényeit saját boldogságára redukálja és bizonyos fokig ténylegesen megtestesítse ezeket az erényeket. De azoknak a kis csoportjára, akikből az ügyes üzletemberek vagy bármi más módon sikeres emberek lesznek, ezek a szabályok nem lehetnek érvényesek. Nekik nagyigényűeknek és kíméletleneknek kell lenniük, ha sikert akarnak elérni. Az „elit” fiai azonban már időben felfedezik azt a titkot, amely ennek a sikernek az eléréséhez szükséges, hogy ugyanis mindazt elfelejtsek, amit a gyerekeknek prédikálnak. A nagy tömegeknek nem sikerülhet ez a felfedezés, ezért a legtöbben egész életükön át zavarodottak maradnak és egyáltalán nem értik, hogy tulajdonképpen mi folyik a társadalmi életben. Sokuknál a siker iránti vágy és a gyerekkorukban nekik tanított eszmények beteljesülése iránti vágy közötti ellentét neurotikus betegségekhez vezet. A felnőtteknek a gyerekekkel való viselkedését szokás szerint az határozza meg, hogy a gyereket egyáltalán nem lehet komolyan venni, mert hiszen még buta, vagyis semmit sem tud annak az életnek a játékszabályairól, amelyben a felnőttek élnek.

A gyereket – minden ezzel ellentétes ideológia dacára – éppoly kevésbé veszik komolyan, mint a betegeket és öregeket. A polgári társadalomban az ember értéke gazdasági teljesítőképességén alapul. Az

---

⁴ A modern pedagógiai elméletben és gyakorlatban vannak olyan kezdeményezések, hogy egy sor intézkedéssel a komolyan vétel érzését keltsék a gyerekekben. Ezeknek az intézkedéseknek a hatékonyságát itt nem kívánjuk tárgyalni.

irányában tanúsított megbecsülés mértéke gazdasági kapacitásának nagyságától függ. Azok az emberek, akik gazdaságilag semmilyen potenciált nem képviselnek, végső soron emberileg sem érdemelnek figyelmet. Ha valamelyest közelebbről megfigyeljük, hogyan viselkednek idős emberekkel vagy hogyan bánnak a kórházakban a betegekkel, akkor a magatartásmódoknak ugyanazt a skáláját ismerjük fel, amelyet a gyerekekkel szemben is érvényesítenek. Ebben a brutális oda nem figyeléstől a túlságosan negédes segítőkészségig az érzelmi skála minden fokozata megtalálható.

A gyerek komolyan nem vételét annak biológiai gyámoltalanságával indokolják. Biztos, hogy a gyerek viszonylag sokáig gyámoltalan és a felnőttekre van utalva. Ez a gyámoltalanság azonban a felnőttekben csak részben ébreszti fel a lovagiasság vagy az anyáskodás hajlamát, sokkal inkább olyan késztetéseknek ad tápot, hogy a gyereket éppen e gyámoltalansága miatt tudatosan vagy tudattalanul megvessék és megalázzák. Ezek a hajlamok, melyeket tágabb értelemben szadistának lehet nevezni, a maguk részéről a felnőttek a társadalmi folyamatban betöltött szerepéből fakad. Ha a felnőtt olyan erőknél van kiszolgáltatva, melyekkel szemben semmilyen kontrollja nincs, akkor e tehetetlenség kompenzációjaképpen fejleszti ki azt a hajlamot, hogy erősnek és fölényesnek érezze magát azokkal szemben, akik nála gyengébbek. Az esetek nagy többségében a szadizmus mint olyan teljesen tudattalan és csak a gyerek biológiai gyámoltalanságát túlhangsúlyozó hajlamban és a gyerekeknek itt tárgyalt komolyan nem vételében nyilatkozik meg.

A gyerek tehetetlenségérzésének feltételei magasabb szinten a felnőtt életében megismétlődnek. Ezek közül biztosan hiányzik a nyilvánvaló komolyan nem vétel mozzanata. Ellenkezőleg, a felnőttek azt mondják, hogy mindent elérhet, amit csak akar, de csak ha igazán akarja, és igyekszik, és a sikeréért éppúgy ő maga a felelős, mint a kudarcért. Az életet úgy állítják be neki, mint egy nagy játékot, amelyben elsősorban nem a véletlen, hanem az ember rátermettsége, szorgalma és energiája dönti el a dolgokat. Ezeknek az ideológiáknak homlokegyenest ellentmondanak a tényleges viszonyok. A társadalmunkban élő átlagos felnőtt ténylegesen roppant tehetetlen, és ez a tehetetlenség csak annál nyomasztóbban hat, amikor elhítetik vele, hogy tulajdonképpen egészen másképp kellene lennie, és az ő bűne, ha ennyire gyenge. Egyáltalán nincs hatalma ahhoz, hogy saját sorsát meghatározza. Már születésének véletlenje megszabja, hogy mely képességeit tudja kibontakoztatni; azt, hogy egyáltalán kap-e munkát, hogy milyen

foglalkozást választhat, lényegében olyan tényezők határozzák meg, amelyek akaratától és erőfeszítésétől függetlenek. Még szerelmi partnere kiválasztásának szabadságában is szűk gazdasági és társadalmi korlátok közé van szorítva. Érzéseket, véleményeket, ízlést sulykolnak bele, és minden eltérésért fokozott elszigetelődéssel lakol. A statisztika mutathatja meg neki, hogy azoknak, akik azzal az illúzióval indulnak, hogy a világ nyitva áll előttük, milyen kis százaléka ér el akár csak egy bizonyos fokú függetlenséget és gazdasági biztonságot. A tömeges munkanélküliség és a háborús veszély – legalábbis Európában – az utóbbi években még tovább növelte az egyes egyén tényleges tehetetlenségét. Hálásnak lehet minden olyan napért, amikor még van munkája és amely még elválasztja egy új háború borzalmától. A gazdasági és politikai viszonyok kialakításában teljesen tehetetlen. Autoritárius államokban tudatos elvvé van emelve a befolyás nélküliség. De a demokráciákban is rendkívüli diszkrépancia áll fenn azon ideologikus elképzelés, mely szerint a társadalom egyes tagja mint az egész része meghatározná annak sorsát, és azon distancia között, amely valójában az egyént elválasztja a politikai és gazdasági hatalom centrumaitól.

Annak a körülménynek, hogy a polgárnak nincs tudomása a viselkedését meghatározó lelki ösztönzőkről, az a megfelelője, hogy nem ismeri a gazdasági fejlődést meghatározó erőket a piac szabályozta gazdaságban, és számára azok a sors átláthatatlan erőinek tűnnek. Más gazdasági rendszerekkel szemben a jelenlegi társadalomban a benne élőknek szüksége van a politikai gazdaságtan különleges tudományára, hogy megértse, hogyan működik. Teljesen adekvát módon szüksége van a pszichoanalízisre, hogy az individuális személyiség működését, vagyis önmagát megértse. A tehetetlenségérzést rendkívüli módon felerősíti, hogy mind a bonyolult gazdasági és politikai folyamatok, mind pedig a lelki folyamatok átláthatatlanok. Még ha tudni véli is az ember, mi történik, ez az illúzió mégsem változtat azon, hogy szinte teljesen nélkülözi a tájékozódást a társadalomban és a benne magában működő alapvető erőkről. Lát száz részletet, tartja magát egyikhez vagy másikhöz és megpróbálja egy alapján az egészet megérteni, hogy aztán minduntalan újabb részletek lepják meg és zavarják össze. Minthogy az aktív cselekvés és a saját maga valamint a társadalom sorsa befolyásolásának első feltétele, hogy az embernek igazi betekintése legyen a lényeges erőkbe és konstellációkba, ezért az ismeretek és a betekintés hiánya tehetetlenné teszi az individuumot, és ezt a tehetetlenséget belsőleg is regisztrálja, még ha minden lehetséges illúziójával kétségbeesetten

védekezik is az ellen, hogy regisztrálja. Nem rendelkezni alkalmas társadalmi és – amennyire az individuum számításba jön – pszichológiai elmélettel: a tehetetlenségérzés egyik lényeges forrása. A cselekvés feltétele az elmélet. Azonban az, hogy létezik elmélet és hogy könnyű hozzáférni, még mindig nem minden további nélkül teszi képessé az embert aktív cselekvésre. Az európai helyzet éppenséggel nagyon hatásosan szemlélteti, hogy az emberek milyen megadóan törődnek bele a sorsukba, jöllehet közülük millióknak áll rendelkezésére elvileg alkalmas teória a társadalmi folyamatokról. Ugyanez a folyamat mutatkozik meg újra meg újra, amikor azt látjuk, hogy a pszichológiai történések elméleti ismerete oly kevésbé segít azok megváltoztatásában. Azoknak az embereknek, akikben megvan a tehetetlenségérzés, alapjában véve vitálisan nem érdekeltek az elméletben. Minthogy nem remélik, hogy bármit is meg tudnának változtatni, így aztán erőtlen és irreleváns számukra az a gondolatmenet is, amely azt írja le, hogyan tudna az ember megváltoztatni valamit. Még ha birtokában van is az illető ilyen tudásnak, az elvont ismeret marad számára, olyan műveltségelem, mint a történelmi dátumok vagy az iskolában tanult versek, vagy – a világnézet.

A széles tömegeknek és vezérüknek pszichikai beállítottságában, kivált az utolsó háborúban vereséget szenvedett országokban, az imént ábrázolt kompenzációs mechanizmusok érvényesülésének majdnem időbeli egymásutánját fedezhetjük fel. A békekötés utáni első éveket rendkívüli politikai és társadalmi aktivitás jellemezte. Új alkotmányokat, új szimbólumokat, új törvényeket hoztak létre. Mindenekelőtt a vezető politikusok keltették rendkívüli aktivitás benyomását. Megmagyarázták, hogy ők azok, akik a tényleges gyakorlati munkát végzik, akik nem álmokat kergetnek, hanem a valóságot változtatják meg, akik végül „megfogják a munka végét”. Sok minden történt, de semmi olyasmi, ami az alapokat érintette volna, következésképpen semmi olyasmi, ami valódi változásoknak akár csak a kezdetét jelentette volna. A vezetők „nekibuzdulása” és serény igyekezete (amennyire egyáltalán őszinte volt, nem pedig pusztá kibúvó és trükk) és bizonyos fokig a tömegek aktivitása is üres buzgólkodásnak bizonyult, amely mögött a valódi változásokra irányuló igazi aktivitás hiánya és a tehetetlenség érzése rejtett. A fáradozások eredménytelensége hamarosan „az időbe vetett hit”-hez vezetett. Az emberek úgy érezték, erőfeszítéseik sikertelensége azzal magyarázható, hogy túl rövid az idő ahhoz, hogy sikerben reménykedhetnének, és azzal vigasztalták magukat, hogy a nagy változások csak akkor következnek be, ha türelmesek és semmit

nem kapkodnak el. A türelem fétissé a türelmetlenség pedig súlyos váddá vált. Lassanként azonban be kellett látni, hogy a vágyott irányba való fejlődés nemcsak hogy elmaradt, de az ellenkezője következett be. Amit a nekibuzdulás első rohamában sikerült elérni, az lassan, de biztosan eltűnt. Az embereknek már el kellett fojtaniuk a tényleges történésekről való tudásukat, hogy az időbe vetett hitbe belekapaszkodhassanak. Ekkor mindinkább a csodába vetett hit lépett a helyébe. Az emberek kételkedtek abban, hogy az emberi erőfeszítés képes lehet egyáltalán bármit is megváltoztatni, és mindent „különleges tehetséggel megáldott” vezérektől és a körülményekben bekövetkező „akármilyen változástól” várt. Az emberek lemondtak arról, hogy tudják, mit akarnak megváltoztatni és hogy azt miképpen tudnák megváltoztatni, ezzel szemben abban hittek, hogy bármilyen fordulat, még ha azt tartalmát tekintve egyáltalán nem is helyeslik, jobb volna, mint a semmi, és legalább a lehetőségét magában hordozza annak, hogy véghez viszi azt, amiben saját erőfeszítése kudarcot vallott. Ez a – bármilyen természetű – fordulatba vetett remény volt az autoritárius állam győzelméhez vezető ideológiák megszaporodásának táptalaja.

A most felvázolt időbeli sorrend biztosan nem maradéktalanul érvényesül és csak arra a hangsúlyra vonatkozik, amely mindig megvolt a kompenzáló mechanizmusok különböző formáiban. Bizonyos fokig mindig mindegyik mechanizmus egyidejűleg is érvényesült. Az időbe vetett hit már az összeomlás utáni első szakaszban megfigyelhető⁵, és sokan, főleg a legyőzött vezérek nem adták fel még az autoritárius ideológia győzelme után sem. Másfelől a csodába vetett hit már kezdettől fogva megvolt, azonban lényegében egy meghatározott társadalmi rétegben, a kispolgárságban. Egy sor körülmény, elsősorban a kispolgárság gazdasági hatalomtól való fokozódó megfosztása okán a tehetetlenségézés ebben a rétegben volt a legerősebb. A háború utáni első években a csodát a monarchia és a régi zászlók visszatérésétől remélték, utána a „vezérektől” és „valami” átalakulástól. A népesség bizonyos rétegeiben biztosan igazi aktivitás uralkodott és nem a csodában és az időben való hit. Ez érvényes volt mind a munkásság haladó

---

⁵ Ebben a tekintetben fölöttébb jellemző egy 1918-ban Németországban elterjedt jelszó, amely minden másnál hangsúlyosabban jelent meg a sajtóban és a plakátokon: „Készül a szocializmus”. Ez a megfogalmazás az embereket mint a politikai történés aktív és cselekvő tárgyait eliminálja, „a” szocializmus válik alanná és arról jelenti ki, hogy „készül”; ebben a folyamat beláthatatlanságának árnyalata fejeződik ki.

részére, mind pedig egy másik, korlátozott értelemben a legnagyobb hatalmúakra, gazdasági értelemben pedig a vállalkozók leghaladóbb részeire, még ha céljaik ellentétesek voltak is.

Ha a háború utáni időszakot a tehetetlenségérzés növekedésével jellemezzük, egy ellenvetés merül fel: Vajon az autoritárius ideológiák képviselői nem tanúsítottak-e rendkívüli mértékű aktivitást, nem hatotta-e át őket eléggé a hatalom érzete, vajon nem alakították-e át nagy szívóssággal és energiával a politikai és emberi viszonyokat? Felületesen szemlélve ez az ellenvetés meggyőzőnek látszik, és ahhoz a következtetéshez vezet, hogy azok az osztályok és egyének, amelyek, illetve akik a győztes mozgalmak hordozói voltak, tehát mindenekelőtt a kispolgárság, legyőzték a bennük meglévő tehetetlenségérzést. Ha azonban tüzetesebben szemügyre vesszük, akkor kiderül, hogy a részükről ma kibontakoztatott aktivitás igencsak korlátozott. A háborút, a szenvedést és a szegénységet az emberi együttélés adott és megváltoztathatatlan tényezőinek tekintik és minden olyan kísérletet, amely ezeknek az alapoknak a megváltoztatására irányul, ostobaságnak vagy hazugságnak tartanak. Az alapvető politikai és társadalmi tényezőkkel szemben tanúsított magatartásuk elválaszthatatlanul összekapcsolódik a teljes függőség érzésével. Hiába lehet a sorsnak ezeket az erőit realista felfogásban „természeti törvényekként” vagy „a tények kényszereként”, filozófiai értelemben „a népi (völkisch) múlt hatalmaként”, vallási megközelítésben „Isten akarataként” erkölcsi szempontból pedig „kötelességként” racionalizálni, mindig megmarad az ember hatókörén kívül eső magasabb erőnek, amellyel szemben minden egyéni aktivitás kapitulál és csak vak behódolás lehetséges. Az individuum gyámoltansága az autoritárius filozófia alaptémája.

Schulcz Katalin fordítása

IRODALOM

FROMM, ERICH (1936): *Sozialpsychologischer Teil* (der Studien über *Autorität und Familie*. Paris 1936). In: Horkheimer, M. (szerk.) 1936, 77-135.

HORKHEIMER, MAX (1936): *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Alcan, Paris.

DAHMER, HELMUT (szerk.) (1980): *Analytische Sozialpsychologie*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

HORNEY, KAREN (1937): *Der neurotische Mensch unserer Zeit*. München, 1964. Magyarul: *A neurotikus személyiség napjainkban*. Ursus Libris, Bp. 2005.